

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра загальної та практичної психології

Дипломна робота
(бакалавра)

з теми: **«ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ
СТАНОВЛЕННЯ ДЕПРИВОВАНИХ ПІДЛІТКІВ
В УМОВАХ ЗАКЛАДУ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ»**

Виконала: студентка 4 курсу
Ps1-B19z групи
спеціальності 053 Психологія
(заочна форма навчання)
Падитель Марина Ігорівна

Науковий керівник:
Чайковська Оксана Миколаївна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної
та практичної психології

Рецензент:
Онуфрієва Ліана Анатоліївна,
доктор психологічних наук,
професор, завідувач кафедри
загальної та практичної психології

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДЕПРИВАЦІЇ ПІДЛІТКІВ ЗАКЛАДІВ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ.....	7
1.1. Проблема підліткової депривації в системі виховання.....	7
1.2. Особистісні детермінанти розвитку депривованих підлітків.....	13
1.3. Психологічний аналіз впливу тривалості деприваційного досвіду на особистісний розвиток підлітків закладу інтернатного типу.....	18
1.4. Залежність розвитку підлітків від тривалості деприваційного досвіду.....	30
Висновки до першого розділу.....	42
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДЕПРИВОВАНИХ ПІДЛІТКІВ.....	43
2.1. Методичні засади та процедура емпіричного дослідження депривованих підлітків.....	43
2.2. Порівняльна характеристика особливостей психічного розвитку підлітків закладу інтернатного типу та загальноосвітнього навчального закладу.....	47
Висновки до другого розділу.....	61
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	66

ВСТУП

Актуальність дослідження. На сучасному етапі розвитку українського суспільства багато дослідників і практиків говорять про ускладнення умов, що забезпечують розвиток дітей, збільшення межових станів в розвитку з проявами безпритульності, асоціальності і делінквентності. Особлива проблема – психічна депривація, що формується в результаті незадоволення життєво важливих потреб і багато в чому визначає життєдіяльність.

Нова модель освіти в Україні покликана переорієнтувати освітній процес на становлення продуктивно мислячої, духовно здорової і творчої особистості, здатної вирішувати проблеми сьогодення і майбутнього. У контексті актуальної проблематики суспільства феномен депривації набуває окремого наукового статусу, насамперед, через деструктивний вплив на всю систему соціально-психологічного буття дітей, позбавлених батьківської опіки.

Сім'я як важливий інститут соціального виховання формує в дитини систему цінностей і переконань, сприяє відчуттю безпеки та захищеності. Саме тому повна ізоляція дитини від сімейного середовища призводить до емоційного дисбалансу, втрати соціально-рольових орієнтирів, створює бар'єри для успішної адаптації та інтеграції особистості в соціум.

Особливо актуальною є проблема подолання кризи відсутності сім'ї для вихованців закладів інтернатного типу. Незважаючи на певні позитивні результати реформування державної системи опіки та виголошення пріоритетності сімейних форм виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, заклади інтернатного типу нині посідають вагомe місце в системі інститутів соціального виховання.

Відтак, особливості соціалізації депривованих підлітків в умовах закладів інтернатного типу є актуальною психолого-педагогічною проблемою, що з особливою гостротою постає у період переживання складних демократичних змін, економічної, моральної кризи суспільства.

Проблема соціальної депривації вихованців інтернатних закладів відображена в педагогічному (Л. Артюшкіна, О.Безпалько, Р.Овчарова, І. Підласий), психологічному (М. Варій, Я. Гошовський, Й. Лангмейер, І. Фурманов) та соціологічному (Л. Волинець, Х. Джарімова) аспектах.

Значна кількість наукових праць присвячена особистісним зрушенням вихованців, що є наслідками переживання ними тривалої соціально-психологічної депривації (В. Вінс, Г. Хомич) та шляхи надання психологічної допомоги депривованій особистості (В. Барабанова, А. Капська, Л. Шипицина та ін.).

Значний внесок у наукову розробку проблем виховання дітей у закритих установах інтернатного типу зробили такі вчені, як Г. Песталоцці, Ф. Фребель, К. Ушинський, Дж. Боулбі, Я.Корчак, Л. Божович та інші. Їхні психолого-педагогічні концепції ще й досі служать основою для подальшої розробки теорії та практики виховання особистості в ситуації депривованого розвитку.

Вивченню особливостей психічного розвитку депривованих дітей присвячено низку робіт вітчизняних учених (Л. Виговська, Н. Карасьова, Л. Осьмак та ін.). Проте істотні деформації особистості дитини, зокрема в підлітковому віці, як наслідок перебування в умовах депривації сімейної взаємодії, не лише потребують постійної психолого-педагогічної уваги, але й зумовлюють необхідність застосування системного підходу, який дав би змогу здійснити цілісне вивчення проблеми. Недостатньо розкритими є особливості становлення підлітків закладів інтернатного типу. Майже відсутні також дослідження генези становлення підлітків залежно від тривалості перебування особистості в депривованому стані. Порівняльне вивчення особливостей розвитку і тенденцій формування підлітків, які соціалізуються різними способами (у закладі інтернатного типу і в сім'ї) дозволить розв'язати проблеми оптимізації процесу їхнього становлення.

Вивчення науково-практичної літератури та аналіз загальних підходів до дослідження особливостей депривованих підлітків в умовах закладу

інтернатного типу показали, що проблема розроблена недостатньо. Незважаючи на широкий інтерес психологів до даної проблеми, існує безліч невирішених питань щодо впливу депривації на психічний розвиток дитини, процес її соціалізації.

Актуальність і недостатня розробленість проблеми психічного розвитку депривованих підлітків зумовили вибір теми дослідження: **«Психологічні детермінанти становлення депривованих підлітків в умовах закладу інтернатного типу».**

Об'єкт дослідження – підлітки в умовах депривації.

Предмет дослідження – психологічні детермінанти становлення депривованих підлітків в умовах закладу інтернатного типу.

Мета дослідження полягає у розкритті особистісних детермінант становлення депривованих підлітків в умовах закладу інтернатного типу, психологічному обґрунтуванні шляхів їхнього розвитку.

Завдання дослідження:

- 1) здійснити теоретичний аналіз змісту, основних критеріїв і механізмів становлення підлітків закладу інтернатного типу, розробити концептуально-описову модель розвитку депривованих підлітків;
- 2) вивчити процес становлення підлітків, що мають досвід депривації різного типу;
- 3) провести порівняльний аналіз становлення підлітків, що різняться тривалістю перебування в депривованому стані;
- 4) простежити динаміку та статево-рольові особливості формування депривованих дітей у межах підліткового віку.

Методи дослідження: аналіз і узагальнення наукової літератури; методи дослідження особистості, включене спостереження, біографічний метод, бесіда; методи статистичної обробки кількісних показників.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали положення про соціальну детермінованість формування свідомості й самосвідомості

особистості (Л. Виготський, Г. Костюк, П. Чамата), про взаємодію зовнішніх і внутрішніх факторів становлення самосвідомості особистості (Г. Костюк) про генезу самосвідомості (П. Чамата), принцип розвитку, згідно з яким образ «Я» неперервно змінюється впродовж онтогенезу особистості (М. Боришевський, Л. Виготський, І. Кон, В. Столін).

Практичне значення роботи випливає з того, що результати дослідження допоможуть підвищити психолого-педагогічну компетентність практикуючих психологів, вихователів і вчителів закладів інтернатного типу та сприятимуть гуманізації суб'єкт-суб'єктної взаємодії педагогів і вихованців.

Апробація результатів дослідження. Основні положення кваліфікаційної роботи відображено в публікаціях автора, обговорено на засіданнях кафедри загальної та практичної психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Результати проведеного дослідження доповідалися автором та отримали схвалення на таких міжнародних конференціях: на IX Міжнародній науково-практичній конференції «Analysis of the problems of science and modern education», 06-08 березня 2023 р., Прага, Чехія; XV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 21 квітня 2023 р.).

Публікації. Чайковська О.М., Падитель М.І. Психологічні детермінанти становлення депривованих підлітків в умовах закладу інтернатного типу. *Abstracts of IX International Scientific and Practical Conference. Prague, Czech Republic*. Pp. 195-197. URL: <https://eu-conf.com/ua/events/analysis-of-the-problems-of-science-and-modern-education>.

Структура та обсяг роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (52 найменування).

ВИСНОВКИ

1. Здійснено теоретичне узагальнення проблеми депривації підлітків закладу інтернатного типу, проаналізовано особистісні детермінанти розвитку депривованих підлітків та залежність розвитку підлітків від тривалості деприваційного досвіду.

Підлітки закладу інтернатного типу, формуючись у режимі перманентної депривації батьківського впливу, набувають специфічних ознак особистісного розвитку («інтернатська дитина»). Відбувається процес стирання особистісної неповторності, що негативно позначається на становленні основних конструктів самосвідомості.

Авторитарна гіперсоціалізація, яка здебільшого є невід'ємним атрибутом виховного процесу у закладі інтернатного типу, сприяє розвиткові в дітей, позбавлених сімейної опіки, акомодативного стилю поведінки і хисткого, «флюгерного» образу «Я». Це породжує складні проблеми, що пов'язані з виникненням у дітей відчуття втрати самоідентичності. Така дихотомійність самосвідомості гальмує повноцінний особистісний розвиток.

Низька емоційно-вольова врівноваженість формує імпульсивний і хаотичний розвиток, що детермінується підвищеним рівнем загальної тривожності. Це сповільнює особистісний розвиток підлітків.

Соціальні особливості депривування в закладі інтернатного типу (замкнутий урбаністичний простір, перенасичення спілкування, уніфікація одягу тощо) спричиняють до численних дисфункцій емоційних та поведінкових складників особистості, що проявляється, зокрема, у негативному сприйманні підлітком своєї зовнішності.

В умовах депривації батьківського впливу у формуванні підлітків закладів інтернатного типу домінує прагнення до агресивної незалежності та захисного самосхвалення, які супроводжуються значним підвищенням соціально-статусної тривожності та конформності.

2. Змістово-семантичне наповнення розвитку підлітка залежить від тривалості деприваційного досвіду. На повноцінний особистісний розвиток особливо негативно впливає рання депривація. Становлення дитини

детермінується часом початку і межею закінчення депривації. Тому якісне насичення та адекватність розвитку підлітка напряду залежить від темпоральних (часових) особливостей депривування: пізніші форми мають мало помітний вплив порівняно з деструктивністю ранніх форм депривації. Зрушення часових параметрів самосприймання як наслідок позбавлення батьківського впливу в ранньому дитинстві, деформує життєву стратегію особистості, негативно позначається на розвитку самосвідомості. Установлено, що найскладніше формуються підлітки з найтривалішим деприваційним досвідом. Становлення підлітків залежить від особливостей прояву різнотипної депривації, від глибини, і якості деприваційного досвіду. Найскладніше перебігає процес формування в підлітків-сиріт із дитячого будинку та в підлітків, що виховувалися матерями-одиначками.

3. Аналіз динаміки становлення особистості в межах підліткового віку дозволяє стверджувати, що в умовах депривації реальної сімейної взаємодії відбувається сповільнення розвитку порівняно з ровесниками, які виховуються в нуклеарній сім'ї. Режим депривації закладу гальмує розвиток і значно ускладнює формування статево-рольових особливостей у підлітків закладу інтернатного типу. Вичленувані та диференційовані якісні показники найтипівіших сфер самовідображення депривованих підлітків, модальності цих показників відрізняються від загальнопопуляційних норм. Загалом депривація батьківського впливу негативно і сповільнююче позначається на всьому особистісному розвитку підлітків закладу інтернатного типу.

4. Негативний вплив перманентної депривації на розвиток особистості ставить нагальну вимогу реформування систем сучасних закладів інтернатного типу. Деприваційні фактори неминуче призводять до утвердження тоталітарної педагогіки. Лише рішуча відмова від культивування будь-яких видів депривації в закладах інтернатного типу, активне впровадження досягнень психолого-педагогічної науки в реальну виховну практику дозволять втілити в життя гуманістичну особистісно-ціннісну модель освіти.

5. Результати порівняльного аналізу особливостей проявів психічного розвитку підлітків закладу інтернатного типу та загальноосвітнього

навчального закладу засвідчили істотні відмінності. Встановлено, що деприваційний режим існування сповільнює та ускладнює процес становлення, негативно позначається на всьому особистісному розвитку дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Брецько І.І. Психоемоційне вигорання підлітків в умовах депривації (результати факторного аналізу). *Актуальні проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць. Луцьк : ВежаДрук, 2013. С.106–113.
2. Боришевський М.Й., Бевз Г.М., Жерносек І.П. Діти державної опіки: проблеми, розвиток, підтримка : навч. посіб. Центр. ін-т післядиплом. пед. освіти АПН України, Асоц. безперерв. освіти дорослих, Центр з усиновлення дітей при МОН України. Київ : Міленіум, 2005. 283 с.
3. Ващенко І.В. Антонова О.Г. Конфлікт. Посттравматичний стрес: шляхи їх подолання. Київ : Знання, 1998. 289 с.
4. Вінс В.А. Психологічні особливості переживання вікової кризи підлітками школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2003. 20 с.
5. Вихованці інтернатів про себе і своє життя / [О.М. Балакірєва, О.О. Яременко, Н.П. Дудар, О.А. Кершис та ін.]. Київ : Український інститут соціальних досліджень, 2000. 134 с.
6. Виноградова-Бондаренко В. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х років ХХ століття, 2001. 221 с.
7. Горенко С.В. Педагогічні умови ресоціалізації неповнолітніх засуджених у закладах пенітенціарної системи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.05. Київ, 2004. 20 с.
8. Гошовський Я. Генетико-психологічні засади інкультурації українського мовлення у депривований простір вихованців пенітенціарних закладів. *Актуальні проблеми психології* : Етнічна психологія. Історія психології. Психолінгвістика / за ред. С.Д. Максименка, А.Чепи. Київ : Міленіум, 2006, Том ІХ, Частина 1. С.263–271.
9. Гошовський Я. Ревіталізація депривованої особистості: концептуальні засади. Ревіталізація психогенези депривованої особистості : монографія / за

заг. ред. Я. Гошовського. Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2015. С. 10–41.

10. Гошовський Я. Комунікативна депривація у субкультурі блокованого спілкування вихованців закритих установ. *Психологічні перспективи*. Випуск 8. 2006. С.130–137.

11. Гошовський Я. Психологічний аналіз функціонального континууму: депривація-девіація. *Актуальні проблеми сучасної психології*: зб. матер. конф. / за заг. ред. Я.О. Гошовського, О.Є. Іванашко, Н.К. Вічалковської. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2012. С. 13–20.

12. Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості : монографія. Дрогобич : Коло, 2008. 480 с.

13. Гошовський Я., Гошовська Д. Харчова депривація в контексті обмеження інтеграційних можливостей людини. *Інтеграційні можливості сучасної психології та шляхи її розвитку*: матер. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 10–12 жовтня 2012 року). Запоріжжя: ЗНУ, 2012. С. 15–16.

14. Гошовський Я.О., Гошовська Д.Т. Поведінкові стратегії депривованої дитини в контексті втраченого родиногенезу. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : зб. наук. пр. Луганськ, 2015. № 1 (36). С. 94–101.

15. Гошовський Я.О., Гошовська Д.Т. Феномен емоційного вигорання особистості у контексті депривованої психогенези. *Психологічні перспективи*. 2016. Вип. 28. С. 67–80.

16. Гошовський Я.О. Специфіка самоідентичності депривованих підлітків: ревіталізаційний ракурс. *Науковий журнал «Причорноморські психологічні студії»*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. Вип. №1. С. 24–29.

17. Греса Н.В. Психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06. Харків, 2008. 20 с.

18. Заєць О.С. Соціально-психологічні аспекти підготовки неповнолітніх засуджених до звільнення в місцях позбавлення волі. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2009. Т. 11, Ч. 6. С. 183–190.

19. Кравчук С.Л. Психологічні особливості автономності та емоційної стійкості особистості юнацького віку. Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 12. *Психологічні науки: збірник наукових праць*. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. № 3 (48). С. 179–187.

20. Красницька О.В. Депривація як соціально-педагогічна проблема. *Наукові записки. Серія. «Психолого-педагогічні науки»* (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя) / за заг. ред. проф. Є.І. Коваленко. Ніжин : НДУ ім. Гоголя, 2013. № 1. С. 24–29.

21. Крайнюк В.М. Психологія стресостійкості особистості : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2007. 432 с.

22. Лемак М.В., Петрище В.Ю. Психологу для роботи: діагностичні методики [методичне видання] Ужгород: Вид-тво Олександри Гаркуші, 2012. 616 с.

23. Максимова Н.Ю. Вплив тюремного середовища на особистість засуджених. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Київ : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. Т. 7. Екологічна психологія, Вип. 26. С. 318–325.

24. Максимова Н.Ю. Проблеми ресоціалізації соціально дезадаптованих неповнолітніх. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2007. Т. 9, Ч. 7. С. 129–136.

25. Машкаринець-Бутко А.І. Особливості розвитку дітей-вихованців загальноосвітніх шкіл-інтернатів. *Науковий вісник Ужгородського*

національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота». Ужгород: УжНУ «Говерла» 2013. Вип. 27. С. 116–118.

26. Метелиця О. Становлення та формування родинних стосунків у прийомних сім'ях та будинках сімейного типу. Соціальний педагог (Шкільний світ) Київ : Видавництво педагогічної преси та літератури, 2007. № 2(лютий). С. 29–30.

27. Мудрак І.А. Психологічні особливості тривожності депривованих підлітків-колоністів : монографія. Луцьк : ПП Іванюк, 2014. 279 с.

28. Мудрак І.А. Психологічне вивчення феномену пенітенціарної дезадаптації особистості в умовах позбавлення волі. *Психологічні перспективи*. 2013. Вип. 21. С.154–163.

29. Мудрак І. Психологічні особливості прояву тривожності підлітків-колоністів в умовах комунікативної депривації пенітенціарної установи. *Aktualne problem w wspolczesnej nauki : zbior raportow naukowych* (28.06.2013-30.06.2013). Warszawa : Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond traning tour», 2013. S. 84–88.

30. Павелків В.Р. Особистісно-ситуаційні детермінанти агресивної поведінки людини. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. пр. КНУ ім. Шевченка*: Редкол. В.І. Судака. Київ : Логос, 2011. С.50–59.

31. Перелигіна Л.А. Особливості фрустраційної толерантності неповнолітніх правопорушників і вплив соціальної ізоляції на розвиток особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С.Д. Київ, 2003. Т.У, ч.5. С.231–236.

32. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях : методи і техніки : методичний посібник / за заг. редакцією З.Г. Кісарчук. Київ : Логос, 2015. 232 с.

33. Питлюк-Смеречинська О.Д. Особистісні зміни в умовах позбавлення волі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. Наук : 19.00.01. Київ, 2005. 19 с.

34. Питлюк-Смеречинська О.Д. Особистісна динаміка та репрезентація в свідомості переживання реалізованості в процесі адаптації в умовах позбавлення волі. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. Київ, 2004. Т. 6, ч. 5. С. 261–269.

35. Питлюк-Смеречинська О.Д. Особливості ціннісної сфери злочинців в умовах пенітенціарного впливу. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2003. Т. 5, ч. 7. С. 121–124.

36. Психологія суїцидальної поведінки : діагностика, корекція, профілактика : збірник наукових праць / за заг. ред. С.І. Яковенка. Київ : КІВС, 2000. 200 с.

37. Психологія суїциду : посібник / за ред. В.П. Москальця. Київ : Академвидав, 2004. 288 с.

38. Робоча книга пенітенціарного психолога / за заг. ред. В.М. Синьова, В.С. Медведєва. Київ : МП Леся, 2000. 224 с.

39. Слабковська А.І. Періодизація входження дитини в прийомну родину (на прикладі усиновлення дітей іноземцями). *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2012. Вип. 14. С. 217–225.

40. Соціальна педагогіка. Дитячі будинки сімейного типу в системі захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. А.Й. Капської. Київ : ЦУЛ, 2011. С. 259–277.

41. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід: навч.-метод. посіб. / Л.С. Волинець, А.Й. Капська, Н.М. Комарова, І.В. Пеша та ін. Київ: Український інститут соціальних досліджень, 2000. 127 с.

42. Старцева В.П. Роль сім'ї та школи-інтернату як соціальних інститутів в соціалізації дітей-сиріт у наукових дослідженнях. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. Зб. наукових праць. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. Вип. 23. С.237–239.

43. Стельмащук Х.Р. Фактори, які впливають на особистісне становлення різних категорій дітей-сиріт. *Науковий журнал «Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Серія: Психологія»*. Том.21. Вип. 1 (39). Одеса: «Астропринт», 2016. С. 187–198.

44. Стельмащук Х.Р. Особливості самоствавлення та міжособистісної взаємодії у дітей сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»* Том.1. Вип.4. Херсон: «Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 91–96.

45. Тепла Ю. Використання інформаційних технологій для перевиховання неповнолітніх правопорушників. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. пр. Чернівці : Рута, 2008. Вип. 418. С. 163–168.

46. Чебоненко С.О. Педагогічні та правові основи ресоціалізації засуджених в умовах пенітенціарного закладу. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*. Чернігів : ЧДПУ, 2010. Серія: Педагогічні науки, Вип. 76. С. 318–323.

47. Чернобровкіна В.А. Психологія особистісної свободи : монографія. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. 488 с.

48. Чернобровкіна В.А. Особливості смислової структури феномена внутрішньої свободи – несвободи в осіб, позбавлених волі. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інту психології Г.С. Костюка НАПН України. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. Т. VII. Екологічна психологія. Вип. 28. С. 246–256.

49. Чистяк О.В. Особливості психічного розвитку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, які виховуються у дитячих будинках сімейного

типу. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2014. №2 (23). С. 266–272.

50. Ярмиш І.О. Поведінкові стратегії делінквентних підлітків в значущих ситуаціях. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. пр. Інту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2008. Т. 15, Ч. 2. С. 472–479.

51. Ярмиш І.О. Психологічні механізми адаптації підлітків з кримінальною поведінкою в умовах примусової ізоляції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.06. Харків, 2003. 20 с.

52. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції. Активне соціально-психологічне навчання: навч. посібник. Київ : Вища школа, 2004. 679 с.